

УДК 930 (477.83/86); 341.485; 343.2/7

DOI: 10.30840/2413-7065.1(86).2023.273077

НЕПОКАРАНИ ЗЛОЧИНИ РОСІЇ: ВІД ГЕНОЦИДІВ ГОЛОДОМ ДО ГЕНОЦИДУ ВІЙНОЮ

Ярослав КАЛАКУРАorcid.org/0000-0001-9007-4991*доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Анотація. Актуальність і наукова новизна статті визначаються тим, що в ній обґрунтовується правомірність віднесення воєн, масових репресій і голодоморів, учинених московією щодо української нації, до непокараних злочинів проти людяності, тобто таких, що мають геноцидний характер. Такий підхід дає можливість по-новому реалізувати мету дослідження, осмислити сучасний етап повномасштабної війни проти України як продовження багатовікової імперської стратегії геноциду, націленого на тотальне обезкровлення українського народу, знищення його національної державності, культурної спадщини, стирання історичної пам'яті і захоплення території. Завдання статті: дослідити спільність мети, близькість методів, засобів, тотожність причинно-наслідкових зв'язків воєн, голодоморів 1920–1940-х рр. і воєнного вторгнення 2014–2022 рр. як типових серій численних злочинів перманентного характеру, спрямованих на знищення України. Дослідження ґрунтується на основоположних принципах методології українознавчого пізнання, документальних свідченнях, наукових працях українознавчого, історичного, філософського, правничого і демографічного характеру, матеріалах статистики, періодичних видань та інтернет-ресурсів.

Дотримуючись проблемно-хронологічного принципу, відстежено природу і генетичне коріння злочинної політики московії проти України, особливості її новітньої сутності, яка найповніше проявилася в процесі насадження російсько-більшовицького режиму на українських землях, в організації масових репресій та голодоморів 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. і як нова хвиля повторилася у нинішній кровопролитній війні. Усі ці непокарані злочини мають однаково зумисний, наперед запрограмований, по-справжньому геноцидний характер і однаково людиноненависницьку мету: фізичне винищення української нації, унеможливлення її споконвічного прагнення визволитись, самоствердитись і побудувати власну державу. Їх натхненниками, організаторами і виконавцями виступає тоталітарно-імперський режим у формі комуністсько-більшовизму в 1920–1940-х рр., брежнєвщини і сучасного путінізму як різновидності ідеології та практики гітлерівського нацизму та сталінського більшовизму. Звернуто увагу на схожість методів і засобів реалізації геноцидної політики шляхом голодної смерті, репресій, депортацій у 1920–1940-х рр. і нинішній війні, застосування в ній не тільки найновіших озброєнь, кібертехнологій, масованих ракетних ударів, заборонених боєприпасів, фосфорних і касетних бомб, але й репресій щодо цивільного населення, масових пограбувань, депортацій, катувань, заснування концтаборів і створення нестерпних умов для життя людей.

Обґрунтовано висновок про те, що історичним попередником теперішньої війни рф проти України є непокарані минулі злочини сталінсько-більшовицького режиму, передусім війни, масові репресії і голодомори 1920–1940-х рр., вчинені проти українського народу, імперська ідеологія. Висловлено низку пропозицій щодо подальшого дослідження проблеми непокараних злочинів російської і радянської імперій, спадкоємицею яких є рф з її путінським режимом, вироблення запобіжників для недопущення їх повторення в майбутньому.

Ключові слова: українознавство; Україна; непокаране зло; злочини росії; Голодомор-геноцид; окупаційно-геноцидна війна; імперіалізм; путінізм; репресії.

© Калакура Я.

UNPUNISHED CRIMES OF RUSSIA: FROM GENOCIDE BY HUNGER TO GENOCIDE BY WAR

Yaroslav KALAKURA

Doctor of Historical Sciences, professor of Department of Archival Studies
and Special Fields of Historical Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Annotation. The relevance and scientific novelty of the article are determined by the fact that it substantiates the legality of condemning the wars, mass repressions and famines committed by Muscovy against the Ukrainian nation as unpunished crimes against humanity, that is, crimes of a genocidal nature. This approach makes it possible to realize the goal of the research in a new way, to further understand the current stage of the full-scale war against Ukraine as a continuation of the implementation of the centuries-old imperial strategy of genocide, aimed at the total exsanguination of the Ukrainian people, the destruction of their national statehood, cultural heritage, the erasure of historical memory, and capture of their territory. The task is to investigate the commonality of the goal, methods, means, the nature of the cause-and-effect relationships of wars, famines of the 1920s–1940s, and the military invasion of 2014–2022, as a typical series of numerous crimes “in-perpetuity” aimed at the destruction of Ukraine. The research is based on the fundamental principles of the methodology of the Ukrainian studies: documentary evidence; scientific works of Ukrainian studies, those of historical, philosophical, legal and demographic nature; statistical material, periodicals and Internet resources.

Adhering to the chronological principle, this article studies the nature and genetic roots of the criminal policy of Muscovy against Ukraine, especially the peculiarities of its later essence, which was most fully manifested in the process of establishing the Russian-Bolshevik regime on Ukrainian territory, in the organization of mass repressions and famines of 1921–1923, 1932–1933 and 1946–1947, and how the new wave of that policy was repeated in the current bloody war. All these unpunished crimes are equally premeditated, pre-programmed, truly genocidal in nature and have the same misanthropic goal: the physical extermination of the Ukrainian people and the preventing its primordial desire to liberate itself, assert itself, or build its own state. The inspirers, organizers and executors of such policies are found to be the totalitarian-imperial regimes in the form of Communism-Bolshevism in the 1920s–1940s, Brezhnevism and modern “Putinism” as a variation on the ideology and practice of Hitler’s Nazism and Stalin’s Bolshevism. Attention is drawn to the similarity of the methods and means of implementing genocidal policy through starvation, repression and deportation in the 1920s–1940s and the current war, the use in it not only of the latest weapons, cyber technologies, massive missile strikes, prohibited ammunition, phosphorous, and cluster bombs, but also repression against the civilian population, mass maraudings, deportations, torture, the establishment of concentration camps and in general creation of intolerable conditions for human lives.

The article justifies a conclusion that the unpunished past crimes of the Stalinist-Bolshevik regime, primarily the wars, mass repressions and famines of the 1920s–1940s, committed against the Ukrainian people are the direct historical antecedent of the current war of the Russian Federation against Ukraine. A number of suggestions have been made regarding the further investigation of the problem of unpunished crimes of the Russian and Soviet Empires, the heir of which is the extant Russian Federation under the current Putin regime, and the development of safeguards to prevent their repetition in the future.

Key words: Ukrainian studies; Ukraine; unpunished evil; crimes of Russia; Holodomor-genocide; occupation genocidal war, imperialism, Putinism, repression.

Стаття не випадково має публіцистичну назву, оскільки вона задумана у форматі публічної історії і розрахована на широке коло читачів з метою якомога глибшого осмислення взаємозв'язку геноцидних імперських воєн і сталінських

голодоморів 1920–1940-х рр. із нинішньою окупаційно-геноцидною війною путінської росії проти суверенної України. Такий формат не означає, що автор не дотримується традицій і принципів академічності, не враховує предметного поля українознавства як системи міждисциплінарних знань. Навпаки, поєднання науковості і доступності – це відповідь на запити суспільства щодо адекватного сприйняття і розуміння складних подій, явищ і процесів сучасності як продовження минулого, а методологія українознавства – ключ для міждисциплінарного підходу до означеної проблеми.

Постановка й актуальність проблеми. Сучасний етап повномасштабної війни рф проти України під кодовою назвою «військова спецоперація» є новою хвилею реалізації багатоміліардної імперської стратегії геноциду, спрямованої на тотальне знекровлення української нації, знищення її державності, культурної спадщини, розмивання ідентичності, стирання історичної пам'яті і захоплення території. Використання ворогом забороненої новітньої зброї органічно поєднується із застосуванням таких цинічних засобів нищення цивільного населення, зокрема жінок, дітей і стариків, як ґвалтування, тортури, викрадення людей, масові депортації, арешти, розстріли, руйнування житлового фонду, освітніх і медичних установ, об'єктів критичної інфраструктури, що призвело не лише до величезних людських жертв, але й до створення нестерпних умов життя внаслідок вимикання електрики, перебоїв у постачанні води, тепла, газу, продуктів харчування, нагнітання страху тощо. Все це переконливо засвідчує геноцидний характер війни, уподібнює її

з більшовицькими війнами методом голодної і холодної смерті 1920–1940-х рр. Жорстока воєнна агресія супроводжується насильницькими масштабними евакуаціями і переміщеннями осіб. Вона, без сумніву, увійде в історію людства як переконливий доказ того, що **непокаране зло спроможне повторюватись у ще більших масштабах та жакіттях.**

Водночас війна стала викликом для українознавців, **актуалізувала** пошук нових, системних і міждисциплінарних підходів у дослідженні проблеми непокараних злочинів російської і радянської імперій та їхньої спадкоємиці – путінської рф, вироблення запобіжників для недопущення їх повторення. Найжорстокішими проявами зла вважаються злочини проти людяності, включаючи геноцид, тобто знищення людей за належністю до певної етнічної, національної чи релігійної групи. До таких злочинів відносяться, зокрема, численні війни, голодомори, репресії, масові вбивства, депортації, які упродовж століть вчиняла росія проти України. На жаль, ці злочини не були належним чином розслідувані, викриті, засуджені, а їхні винуватці не постали перед судом, не понесли покарань, що й підштовхнуло кремлівський режим до нового злочину – нинішньої повномасштабної окупаційно-геноцидної війни.

Методологія дослідження ґрунтується на основоположних принципах українознавчого пізнання: історизму, міждисциплінарності, науковості, наступності, правдивості, системного, антропологічного і світоглядного підходів із застосуванням методів аналізу і синтезу, історико-хронологічного, причинно-наслідкового, порівняльного, моделювання і прогнозування ситуацій та ін.

Українознавство як система міждисциплінарних знань про Україну і українство синтезує чимало праць історичного, філософського, правничого, політологічного, психологічного характеру, які прямо або опосередковано присвячені дослідженню співвідношення добра і зла, сутності злочинів, у тому числі найжахливіших із них у формі воєн, голодоморів, масових репресій, спрямованих на позбавлення людей життя за етнічною належністю, тобто геноциду.

Історіографічне та джерельне підґрунтя статті склали численні історіографічні і джерелознавчі [21, 26, 45], українознавчі і конкретно-історичні [6, 13, 16, 32, 33, 34, 41, 42], етнополітологічні і правничі [4, 18] та інші наукові праці, збірники документів про голодомори 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. [12, 14, 15, 17, 31], Першу і Другу світові війни [5, 24, 44], російсько-більшовицьку агресію доби Української революції [27, 28], а також студії, присвячені окупації росією Автономної Республіки Крим, частини Донецької і Луганської областей [1, 8, 10, 11, 23, 29, 39] та її повномасштабному воєнному вторгненню в Україну в 2022 р. [2, 9, 19].

До задуму і проблематики пропонованого дослідження найближче за своїм змістом, методологією і теоретичними узагальненнями стоять праці В. Василенка, О. Веселової, П. Гай-Нижника, В. Марочка, О. Мовчан, Г. Капустян, В. Сергійчука та ін., у яких проводяться історичні паралелі і відстежується спільність причин, однаковість методів і схожість способів організації трьох голодоморів і воєн ХХ ст., націлених на упокорення українського народу і придушення його спротиву комуністичному режиму. В очах дослідників кожен

із трьох голодоморів постає як непокаране і повторюване зло. На основі нормативно-правових актів, різноманітних архівних і археографічних джерел, документів особового походження автори доводять аргументованість визнання Верховною Радою України, парламентами інших держав Голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу і злочинном проти людяності. Під таким кутом зору дослідники дедалі частіше розглядають інші голодомори, а також війну рф проти України 2014–2022 рр. Зокрема, Б. Андрусишин, В. Бадрак, В. Горбулін, М. Дорошко, О. Токарчук та ін. показують схожу мету війни і голодоморів, проявів жорстокості, насилля, застосування ворогом подібних методів арештів, репресій, ув'язнень, переслідувань, депортацій тощо. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує ґрунтовна історико-філософська стаття В. Крисаченка [30], в якій чи не вперше в історіографії радянська і російська геноцидна політика щодо України розглядається як частини однієї стратегії і як повторювані «хвилі» тотального насилля. На нашу думку, знайдено вдалий методологічний ключ для розуміння геноцидної стратегії та її реалізації не як окремих епізодів каральної політики тоталітарних режимів, а як системи перманентного і тривалого застосування. Такий підхід є найбільш прийнятним для українознавства, і автор цієї статті застосовує його ще в ширшому трактуванні як з погляду хронології, так і з'ясування сутності геноциду як непокараного злочину, що має властивість повторюватись.

Мета та завдання статті сконцентровані на порівняльному аналізі геноцидного характеру нинішньої війни як такої, що спровокована непокараністю

багатовікової винищувальної політики російської та радянської імперій і є продовженням успадкованої рф україноненависницької стратегії щодо України та українського народу, повторенням практик попередніх злочинів, передусім голодоморів як репресивних воєн засобами голодної смерті. Реалізація мети вимагає продовжити студії попередників щодо з'ясування спільних ознак і причинно-наслідкових зв'язків голодоморів 1920–1940-х рр. і воєнного вторгнення 2014–2022 рр. як однотипних серій численних злочинів перманентного характеру, спрямованих на знекровлення і знищення України.

Перед тим, як перейти до безпосередньої реалізації означеної мети, видається доцільним зробити три застереження. **Перше** стосується сутності поняття «**непокаране зло**» і **природи російського зла**. Не вдаючись до семантики слова «зло», під яким філософія розуміє заподіяння фізичних або моральних страждань людині, її приниження, пригноблення, знущання або її знищення, зазначимо, що від нього походить концепт «злочин». Історія людства – це своєрідний поєдинок Добра і Зла, вона ж засвідчує, що непокаране зло, як і непокараний злочин, плодять безкарність і мають здатність повторюватись. Англо-ірландський філософ XVIII ст. Е. Берк вказував на те, що достатньо порядним людям нічого не робити, аби зло запанувало [22]. Якщо люди або суспільство не реагують на зло, закривають очі, терплять і миряться з ним, вони цим самим толерують його повторення. Сказане особливо характерне для природи російських злочинів, які мають давнє генетичне коріння. Своїми витокami вони сягають часів виокремлення Володимиро-Суздальського

князівства, яке стало предтечею Московського царства як улусу Золотої Орди на протипагу Києворуській державі. Один із основоположників концепції євразійства в російській історіографії М. Трубецький наголошував, що московія виникла завдяки Золотій Орді, від якої перейняла традицію «звільняти інші народи» і накидати на них рабство засобами зброї, насилля, загарбницьких воєн і руйнувань. Сама вона набула характеру централізованої держави лише після жорстокого завоювання Новгород, Казані, Астрахані та Сибіру, а так зване «повалення татарського іга» звелось до заміни монгольського хана православним царем і перенесення ханської ставки до Москви [43, с. 178–199]. На цих традиціях шляхом насильницького «збирання» чужих земель заклалася російська імперія як **абсолютне зло** і, за визначенням класика, «**тюрма народів**». Її спадкоємцем став СРСР як **імперія зла**. Нині **світове зло** уособлює рф, що підтверджується її безпардонним втручанням у справи інших країн, зокрема вторгненням в Україну і розв'язанням геноцидної війни проти цивільного населення [7]. При цьому режим путіна і ті, хто його підтримує, тупо не усвідомлюють і не визнають провини за свої злочини, виправдовують їх так званою загрозою НАТО, намагаються видати зло за добродійство [25].

Друге пов'язане з **цинічністю мотивів і геноцидним характером нинішньої агресії**, яка за багатьма параметрами перевищується і дублює репресії та голодомори сталінських часів. За жорстокістю, масштабами людських втрат, безпрецедентністю руйнувань цивільної інфраструктури українська земля не знала подібного навіть у роки Другої світової

війни. Російські загарбники щоденно вбивають мирних українців, нищать і грабують наші міста та села, залишаючи їхніх мешканців без світла, тепла, їжі, комунікацій та інших необхідних засобів життя. Власне, це і є **злочин проти людяності**, приклад цинічного порушення законів війни, тобто тотожний такому, що був предметом судочинства у Нюрнберзі 1945–1946 рр. над адептами фашизму. Як відомо, тоді на лаві підсудних опинилися соратники Гітлера, котрий покінчив життя самогубством, – високопосадовці Третього рейху Борман, Герінг, Гесс, Кейтель, Розенберг та ін. І тільки Сталіну, як соратнику Гітлера в розпалюванні війни, вдалося уникнути міжнародного трибуналу.

Третє застереження стосується **екзистенційно-психологічного характеру злочинів**. росія, з одного боку, тероризує світ погрозами застосувати ядерну зброю, нагнітає психоз, звалює провину на інших, звинувачує у всьому Захід і НАТО, а, з другого – для росіян, передусім їхніх правителів, властива повна відсутність будь-якого відчуття власної провини, ознак засудження чи каяття за зlodіяння як часів російсько-комуністичного режиму, так і сучасні. Навпаки, продовжується виправдання злочинів, трактування їх як своїх перемог, героїзація воєн, захоплення ними, возвеличення і прославлення полководців. У росії послідовно відроджується сталінізм, його ідеологія і практика, замовчуються або й заперечуються зlodіяння комуністично-тоталітарної системи. П'ять років тому з ініціативи Російського військово-історичного товариства з'явився пам'ятник Сталіну у центрі Москви на так званій Алеї правителів, а загалом за час правління путіна споруджено понад

сотню пам'ятників кривавому тирану в різних містах рф. Не стало випадковістю, що в ряді тимчасово окупованих рашистами населених пунктів України відновлювалась комуністична символіка, зносились пам'ятники жертвам репресій і Голодомору. Міфи про «безневинність» росії, як і казки про «хороших руских», має враховувати українська спільнота, особливо та її частина, котра все ще перебуває в полоні посттравматичного і пострадянського синдрому, не звільнилася з-під впливу пропаганди «русского міра».

Виклад основного матеріалу видається доцільним розпочати із з'ясування ключового питання: що є спільного між насиллям Першої світової війни, насадженням більшовицького режиму, вчинених ним масових репресій, трьох голодоморів сталінських часів і так званою «військовою спецоперацією» путіна. Не вдаючись тут до докладних відповідей, оскільки їй присвячена стаття, все ж вкажемо принаймні на три групи найбільш схожих ознак: а) однаково злочинний, зумисний, наперед запрограмований, по-справжньому **геноцидний характер** і спільна **людиноненависницька мета**: фізично винищити українську націю, унеможливити реалізацію її споконвічного прагнення визволитись, самоствердитись і побудувати власну державу; б) натхненниками, організаторами і виконавцями злочинів був і залишається тоталітарний режим у формі російського імперіалізму, комуністичного режиму в 1920–1940-х рр., брежнєвщини і сучасного путінізму як синтезу ідеології і практики гітлерівського нацизму та сталінізму; в) подібними видаються й методи та засоби реалізації геноцидно-шовіністичної політики: застосування

насилля, терору, репресій, депортацій, голодної смерті, заборона і нищення української мови, культури, національної ідентичності, маніпуляції свідомістю населення.

Із сказаного цілком логічно напрошується попередній висновок: злочини росії проти України – це не окремі дії, а довготривалий і транзитний процес ланцюгового і системно-повторювального характеру. Є підстави говорити про певні тенденції реалізації злочинної політики, а можливо, й про її закономірності. Для їх з'ясування та осмислення вдамося до ретропроекції на події і явища принаймні минулого сторіччя, починаючи з Першої світової до сучасної війни, яка також має цілу низку ознак планетарної. ХХ століття, яке видатний український філософ М. Попович назвав червоним (передусім через масові кровопролиття) [37, с. 16–17], здавалося б, закінчилося розпадом імперії зла. Однак реально цього не сталося, з'явилася лише ілюзія, що повернення до минулого не буде. Не відбулося засудження комунізму в самій росії, не завершений процес декомунізації і в Україні, не сталося остаточного прощання з його облудною ідеологією. Хвилеподібні злочини і їх винуватці не були покарані, тому вони з новою силою й почали повторюватись у першому тридцятиріччі ХХІ століття.

З висоти сьогодення простежується щонайменше *сім хвиль злочинів*, учинених росією та її попередниками проти України, що мають геноцидне забарвлення або є такими. Формат статті не дає можливості докладно висвітлити усі жахиття кожної із хвиль, а тому окреслимо лише пунктирно їхні хронологічні межі і найбільш характерні прояви геноцидної стратегії непокараних злочинів московії.

Перша пов'язана з причетністю царизму до розв'язання Великої війни світового масштабу 1914–1918 рр., із зухвалим нападом росії 30 липня 1914 р. на Австрію, тобто за два дні до її офіційного початку. російська імперія прагнула забезпечити собі не тільки вихід до Середземного моря й утвердження на Балканах, але й завоювання Галичини, Буковини і Закарпаття, які були під протекторатом Австро-Угорщини, покінчити з ідеологією «галицького сепаратизму», а також остаточно придушити і знищити український національно-визвольний рух на Наддніпрянщині, який помітно активізувався під впливом революційних подій 1905–1907 рр. та посилення реакції в наступні роки. З цією метою царизм намагався скористатися перетворенням українських земель мало не в головний театр війни і змусити наддніпрянських українців, мобілізованих на фронт, воякувати проти своїх галицьких, буковинських та закарпатських побратимів [5]. Понад 4 млн. українців були мобілізовані до російської та 500 тис. до австро-угорської армій.

Царська адміністрація, користуючись воєнним станом, різко посилила боротьбу з будь-якими проявами українського руху і самостійництва та їхніми провідниками. За словами міністра закордонних справ Сазонова, які перекукувалися з відомою фразою царського міністра Валуєва, що українців нібито «не било, нет і не может быть», «раз і назавжди покінчити з українством». У грудні 1914 р. за звинуваченням у шпигунстві на користь Австро-Угорщини було заарештовано видатного українського історика М. Грушевського. Подібна доля спіткала редактора «Української хати» П. Богацького та ін. Нову

хвилю російського шовінізму та українофобії роздмухував «Клуб руских націоналістів», створений ще у 1908 р. в Києві, а також чорносотенна преса.

У вкрай скрутному становищі опинилися українці на західних землях, потерпаючи від звинувачень у русофільстві з боку австрійців і мадярів та каральних акцій російських окупаційних військ за будь-які прояви національної самосвідомості та українського руху, який вважався найбільш небезпечним з усіх національних рухів. Все це супроводжувалось насадженням русифікації, викоріненням термінів «українець», «український», закриттям українських газет, шкіл, бібліотек, осередків «Просвіти», греко-католицьких церков, арештами та депортаціями неблагонадійних, заборонаю святкування дня народження Т. Шевченка. За неповними даними, лише з Галичини було виселено понад 12 тис. українців через так звану неблагонадійність. Особливу жорстокість виявляли російські війська до січових стрільців, які воювали за незалежнення України, військовополонених українського походження, а також до цивільного населення. Галицько-буковинський генерал-губернатор граф Бобринський рекомендував окупаційним військам під час відступу вилучати в місцевих мешканців худобу, запаси продуктів. Історія переповнена прикладами, як російські окупанти грабували цивільне населення, забирали худобу, домашні меблі, посуд, зерно, вивозили культурні і мистецькі цінності.

Найбільша трагедія цієї війни для України не лише в тому, що вона недоразумувалася близько мільйона одноплемінників, але й у тому, що росія зашкодила природному соборницькому процесу і

самовизначенню нації. Разом з тим Велика війна стала потужним каталізатором національно-визвольних рухів поневолених народів, які призвели до розпаду російської, а відтак і Австро-Угорської імперій, дали поштовх розгортанню Української революції і творенню української державності у формах УНР, Української Держави, соборної УНР та ЗУНР. У самій росії Лютнева демократична революція задихнулася жовтневим переворотом 1917 р., внаслідок якого владу захопили більшовики, намагаючись зберегти імперію під вивіскою радянської росії, а відтак Радянського Союзу. Більшовицький вождь Ленін усвідомлював, що неімперія неможлива без України, її людських і природних ресурсів, а тому інспірував проголошення так званої советської України зі столицею у Харкові і три війни проти українських державних утворень [28]. Нині навіть кожен школяр знає про масові розстріли українців Києва червоногвардійцями Муравйова (близько 5 тис. осіб), героїчний бій під Крутами, в якому полягло майже 300 українських спартанців – київських курсантів, студентів та гімназистів, захищаючи УНР, розстріл 359 вояків Армії УНР, які потрапили в полон біля міста Базар на Житомирщині в 1921 р. Звірства мали настільки жорстокий, жадливий і безжалісний характер, що голова ВЧК Держинський був змушений видати ордер на арешт Муравйова і визнати, що кошмарними розправами, грабежами, розстрілами і самодурством він викликав незадоволення політикою більшовиків [20].

З установленням більшовицького тоталітарного режиму в росії, його насадженням на національних окраїнах почалася *друга хвиля кривавих злочинів*

на теренах України. Вона супроводжувалась збройним утвердженням російського більшовизму в Україні під вивіскою «диктатури пролетаріату», її втягуванням до складу Радянського Союзу, запровадженням політики воєнного комунізму та її осердя – продрозверстки, російщенням усіх сфер суспільного життя, «революційним терором», фізичним винищенням української інтелігенції та духівництва. Були розстріляні художник О. Мурашко, композитор М. Леонтович, проф. М. Плевако, міністр освіти УНР І. Стешенко, фундатор українського садівництва Л. Симиренко, митрополит київський Володимир та ін.

Окупаційна влада організувала спеціальні маршрутні поїзди для вивезення з України хліба, цукру, солі, вугілля, металу. Все це наштовхнулося на потужний спротив різних верств українського народу, передусім інтелігенції та селянства, у різних формах протестів, у тому числі й збройних повстань. У відповідь владний режим оголосив «червоний терор», застосувавши такі засоби, як інспірація «громадянської війни», масові арешти, розстріли, депортації. А коли цих традиційних для нього засобів виявилось замало, кремль вдався до війни за допомогою особливо жорстокої зброї – голодної смерті. Звичайно, голод 1921–1923 рр. мав і деякі об'єктивні причини (повоєнна розруха, недосіви, неврожай внаслідок посухи), але головними були політичні: комунізація сіл, тотальна експропріація хліба і його вивезення за межі республіки, передусім до росії [21]. На Півдні України вже восени 1921 р. сотні тисяч жителів, рятуючись від голодної смерті, були змушені харчуватися травою, корою дерев, їсти котів, собак, вдаватися до людоджерства (канібалізму).

Пік масового голоду припав на весну 1922 р., коли число голодуючих навіть за офіційними даними сягнуло 4 млн. осіб, близько половини яких склали діти і літні люди. Прямими жертвами голоду стали майже 2 млн. жителів, насамперед українського Півдня, Сходу і Центру. За визначенням О. Мовчан, цей голод став «генеральною репетицією» 1933 р. [35, с. 220–245]. Паралельно продовжувалось духовне і матеріальне пограбування України. Упродовж 1921–1922 років з музеїв, приватних колекцій і церков більшовики вивезли до Москви й Петербурга понад 200 тисяч історико-культурних пам'яток і реліквій, унікальних предметів старовини, рукописних книг і стародруків, тисячі картин та ікон, цінних виробів із золота і срібла.

Перехід до так званого наступу соціалізму по всьому фронту, до форсованої індустріалізації та суцільної колективізації села спровокував *третю хвилю злочинів* – новий виток масових репресій, депортацій, переселень і, нарешті, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. – справжню гуманітарну катастрофу планетарного характеру. За методиками різних дослідників, його жертвами стали від 4 до 10,5 млн. осіб [32, 33, 41]. Голод мав яскраво виражене етнонаціональне забарвлення, а відтак і геноцидний характер, що переконливо доведено у працях В. Василенка, А. Граціозі, Р. Конквеста, Дж. Мейса, В. Марочка, В. Сергійчука, Є. Федоренка та ін. Нагадаємо, що, за Конвенцією ООН 1948 р., злочинні дії проти будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи людей, пов'язані з їх знищенням, вважаються *геноцидом*. Голодомор 1932–1933 рр. визнаний Верховною Радою України, парламентами понад 20 держав світу,

низкою поважних міжнародних організацій та інституцій як геноцид.

У процесі розширення масштабів голоду нового змісту набувало традиційне поняття образу «класового ворога», яке з'явилося у лексиці більшовиків ще до 1917 р. Тепер найвищим тавром для тих, хто не поділяв їх політику, стала формула «ворог народу». Вона застосовувалась не тільки до колишніх поміщиків, але й до багатших селян, «середняків», «куркулів», представників інтелігенції і духовенства, які, мовляв, заважають пролетаріату будувати соціалізм. Нищення людей голодною смертю супроводжувалось заміною генофонду українських міст і сіл. За архівними свідченнями, упродовж 1930–1933 рр. загальна чисельність виселення «куркулів» за межі УСРР склала близько 365 тис. осіб; понад півмільйон чоловік, здебільшого молоді, було відправлено на новобудови за межами України; понад півмільйон українських селян з Вінницької, Київської, Запорізької, Чернігівської, Одеської та інших областей опинилися у Сибіру і на Далекому Сході. Натомість почалося переселення селян в Україну з росії та Білорусії. Протягом 1933–1934 рр. в обезлюднені голодом села Дніпропетровщини, Донеччини, Одещини, Харківщини та інших областей було переміщено майже 138 тис. осіб.

Відчувши не тільки непокараність, але й заохочення з боку керівництва держави, організатори і виконавці голодомору продовжували чорну справу. Байдужість до злочину виявляли й лідери західних держав, надаючи допомогу СРСР в його амбітних планах індустріалізації країни, створення воєнно-промислового комплексу, колективізації сільського господарства. За

таких обставин Сталін вдався до нових **злочинів**, які можна розглядати як **четверту хвилю геноцидної політики більшовиків**. Вона почалася з інспірованого вбивства Кірова (1934), використаного як привід для організації «великого терору» 1937–1938 рр. з метою ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни його національного складу. Для цього була прийнята постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», відповідно до якої термін розслідування справ скорочувався до 10 днів, а їх розгляд у суді відбувався без участі адвоката та прокурора. Невдовзі суди були підмінені так званими «двійками» і «трійками». За схваленими у липні 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) наказами НКВД СРСР «Про антирадянські елементи» і «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» запроваджувалися ліміти, своєрідні плани на кількість громадян, які підлягають покаранню. Відповідні вирoki і постанови за першою категорією передбачали розстріл, за другою – ув'язнення в таборах ГУЛАГу. Початковий первинний ліміт для УРСР за першою категорією становив 26 150 осіб, а вже в січні 1938 р. він був збільшений до 83 122 осіб.

За час «великого терору» найбільшого удару зазнала ще уціліла від попередніх репресій передусім українська інтелігенція: науковці, учителі, письменники, художники, журналісти, інженери та ін. З-поміж них такі світочі української культури, як К. Буревій, Г. Косинка, Т. Крушельницький, Д. Фальківський та ін. Тільки в ніч із 3 на 4 грудня 1934 р. у Жовтневому палаці Києва було

розстріляно 28 українських письменників, а загалом до кінця 1938 р. з 260 письменників залишилося близько 40. Кульмінацією репресій проти «українських буржуазних націоналістів» стали драматичні події листопада 1937 р., приурочені 20-річчю так званого «великого жовтня». Саме у ті дні були розстріляні Л. Курбас, М. Куліш, В. Підмогильний, М. Ірчан, М. Вороний та ін. Пам'яткою про криваві злочини, відомою в Україні та за її межами, є меморіальний комплекс «Биківнянські могили». З 1937 до червня 1941 р. тут енкаведисти щодня розстрілювали десятки, а то й сотні людей. На сьогодні вже встановлено близько 20 тис. биківнянських жертв. А є ще зловісні Соловки й урочище Сандармох, де були розстріляні тисячі українських патріотів.

Намагаючись стерти пам'ять українського народу, позбавити його культурної спадщини, Москва продовжувала грабувати музеї, архіви, бібліотеки, храми, нищити унікальні пам'ятки архітектурної старовини, як, наприклад, храм Успіння Пресвятої Богородиці (Пирогоща), споруджений у 1132 р., монастир св. Миколи (XIII ст.), старовинну церкву св. Петра і Павла, церкву св. Ольги. І все ж найцінніші втрати – це людські життя. За даними Українського інституту національної пам'яті, у міжвоєнний період Україна втратила понад третину свого населення.

П'ята хвиля непокараного злочину, як і перша, також мала планетарні масштаби. Йдеться про розв'язану Гітлером і Сталіним Другу світову війну, яка з самого початку торкнулася України. Неоголошена радянсько-польська війна осені 1939 р., окупація західноукраїнських земель, так зване «возз'єднання» принесли

у цей край не визволення, а сталінське ярмо, заборону політичних об'єднань, знищення українських культурних товариств, арешти і депортації їхніх діячів, експропріацію та пограбування майна населення.

Найжорстокішим випробуванням для українців стала німецько-радянська війна 1941–1945 рр., в якій вони фактично воювали проти обох диктаторів. Можна погодитись з тими дослідниками, які вважають, що український народ за роки війни зазнав найбільших втрат: і від гітлерівського, і від сталінського режимів. За найновішими підрахунками, загальні демографічні втрати України за 1941–1945 рр. склали понад 13,5 млн. осіб, майже 9 млн. з них загинули в ході воєнних дій. Мільйони українців були вивезені на примусові роботи до Німеччини, евакуйовані у східні райони СРСР, померли від голоду, холоду, а також внаслідок каральних акцій, які не припинялися і в роки війни [24, 36]. На відміну від Гітлера, Сталін не постав перед міжнародним трибуналом. Більше того, він хитро скористався створенням антигітлерівської коаліції з тим, щоб спільну перемогу над фашизмом згодом приписати собі і «великому російському народу». Принагідно зазначимо, що путін у статті до 75-річчя закінчення Другої світової війни намагався переконати громадськість, ніби росія (зверніть увагу: не СРСР, а росія) і сама могла б розгромити гітлерівську Німеччину без допомоги інших народів.

З особливим цинізмом сталінський режим розправлявся з народами, які прагнули скористатися умовами війни і визволитись, передусім з українцями і кримськими татарами. Злочинний характер і геноцидне забарвлення мало

насиленницьке виселення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини – Криму – у травні 1944 р. [3]. За даними самоперепису Національного руху кримських татар, понад 400 тис. їх одноплемінників, у т. ч. дітей, жінок, інвалідів і осіб похилого віку, звинувачених у «ненадійності» і співпраці з гітлерівськими нацистами, були силоміць виселені у віддалені райони СРСР. Щоб стерти пам'ять про кримських татар, комуністична влада заборонила вживання їх самоназви, перейменувала понад 1300 населених пунктів у тодішній Кримській АРСР, а саму її було перетворено у Кримську область. Верховна Рада України, враховуючи, що депортації татар з Криму ґрунтувалися на їхній етнічній належності, у 2015 р. визнала їх геноцидом кримськотатарського народу.

Шоста хвиля злочинів – кривава війна проти українського національно-визвольного руху, який найповніше уособлювали повстанські загони ОУН-УПА та націоналістичне підпілля. І цього разу вона супроводжувалася уже випробуванням інструментарієм – арештами, депортаціями, а також масовим голодом 1946–1947 рр., який став виявом повоєнної агонії сталінізму і незагоєної травми українців. Попри повоєнні труднощі і посуху, інших об'єктивних причин голоду не було, більше того, йому можна було запобігти. Однак союзна влада наклала на республіку непомірні обсяги хлібозаготівель, встановила непосильні податки на землю, домашніх тварин і навіть фруктові дерева, запровадила кримінальну відповідальність за так зване «розбазарювання» хліба, включаючи збирання колосків, припинила централізоване постачання жителів за «хлібними картками» [15]. Доречно зазначити,

що державні органи, маючи інформацію про збільшення смертності внаслідок голоду, продовжували вивозити насильно вилучене зерно в зарубіжні країни, придушуючи водночас загони УПА, які чинили спротив цьому вивезенню. Єдиним порятунком для голодуючих був прорив через загороджувальні пости на західноукраїнські землі, де завдяки ще відсутності колгоспів до голоду не дійшло. За далеко неповними відомостями, від голоду 1946–1947 рр. померло понад мільйон мешканців України.

Складовими цієї хвилі злочинів стали жорстока розправа комуністичного режиму над учасниками українського руху та націоналістичного підпілля як на східних, так і західних теренах, а також заборона Української греко-католицької церкви. Найбільших жертв у повоєнні роки зазнало населення західноукраїнських земель, які вважалися базою націоналістичного антирадянського руху. За період з 1944 по 1952 р. було репресовано майже півмільйона осіб (124 тис. заарештовано, понад 153 тис. вбито, 204 тис. вивезено за межі України) [40]. Найчорнішою сторінкою в долі галичан стала каральна чекістська операція «Запад» 21 жовтня 1947 р. – наймасовіша примусова депортація понад 78 тис. осіб із західноукраїнських земель до віддалених районів Сибіру і Казахстану з метою нейтралізувати український визвольний рух і масову підтримку Української повстанської армії.

Непокараними залишилися ініціатори та організатори і цих злочинів, хоча критика культу особи Сталіна і декларативне засудження його наслідків у часи Хрущова відкривали таку можливість. Однак вона не могла бути реалізованою, оскільки не змінилася сама тоталітарна

система, її політичне ядро – комуністична партія і карально-репресивні органи. Об'єктом їх репресивної політики й надалі залишався український національно-визвольний рух, його провідники та учасники. В 1959 р. московський агент застрелив у Мюнхені провідника ОУН С. Бандеру, в 1961 р. за антирадянську діяльність були засуджені Л. Лук'яненко та І. Кандиба, в 1962 р. за звинуваченнями в націоналізмі розстріляні І. Грицин, І. Коваль і М. Проців, у 1965 р. засуджені брати Михайло та Богдан Горині, П. Заливаха, Св. Караванський, А. Мороз, М. Осадчий та ін.

Провідною силою нової хвилі спротиву комуністичному режиму і національно-культурного пробудження виступило українське шістдесятництво, яке започаткували письменники М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, І. Калинець, Л. Костенко, В. Симоненко, Д. Павличко, В. Шевчук, літературні критики І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, художники А. Горська, В. Зарецький, В. Кушнір, І. Марчук, Г. Якутович, кіномитці і театральні діячі Ю. Ілленко, І. Миколайчук, Л. Осика, С. Параджанов, Л. Танюк, публіцисти і правозахисники В. Марченко, І. Світличний, В. Чорновіл та ін. Їхній спротив системі, який мав здебільшого легальний характер у поєднанні з підпільним самвидавом та комунікаціями із зарубіжними осередками українства, засвідчував, що дух «розстріляного відродження» продовжував жити у нових реаліях. Ось чому переслідування, арешти, тюрми і заслання не оминули українських шістдесятників, дисидентів і правозахисників у 1960–1970 рр. Режим Брежнєва–Сулова і його намісників в Україні Щербицького–Маланчука бачив у цьому русі провідників

«тихої українізації» часів Шелеста–Овчаренка небезпеку комуністичній системі та його ідеології, а тому не забарився з реакцією, нанісши жорстокий удар по його групах і учасниках. Частина з них були заарештовані і засуджені, зокрема, Ю. Бадзьо, І. Дзюба, Ірина та Ігор Калинці, Ю. Литвин, М. Маринюк, М. Руденко, Є. Сверстюк, Н. Світлична, В. Стус, Ол. Тихий, С. Хмара, В. Чорновіл, Ю. Шухевич та ін., а ті, кого оминуло ув'язнення, звільнялися з роботи, втрачали право друкувати свої твори. Чи мають ці та інші каральні акції проти діячів української культури і мистецтва, науки і освіти, журналістики **геноцидне спрямування**? Безумовно, **мають**, оскільки вони були націлені на нищення борців за базові основи духовності української нації, без яких вона не спроможна розвиватися.

Прихід до влади в СРСР М. Горбачова, його курс на перебудову і гласність створювали ілюзію про розрив з імперським минулим, можливість демократичних змін, надання соціалізму «людського обличчя». Але вже в 1986 р. Україна зіткнулася із наймасштабнішою у світі техногенною катастрофою – вибухом реактора на Чорнобильській АЕС [46], яка також мала **геноцидну складову**. Москва намагалася засекретити її нищівні наслідки для українців і покласти вину за трагедію на місцеву владу, персонал АЕС, приховати цілий блок справжніх причин трагедії, починаючи від помилок у проектуванні і технології спорудження станції, вибору місцевості та устаткування, насамперед реактора, порушення правил безпеки і культури її експлуатації, применшити масштаби радіоактивного забруднення території і навколишнього середовища, а також

жертви. Тільки з часом, коли були розсекречені архівні документи партійних і урядових структур, органів КДБ та МВС, привідкрилася завіса, і суспільство дізналося про те, що із зони АЕС було евакуйовано близько 91 тис. осіб, радіаційне опромінення отримали майже 8,5 млн. людей, понад 10 тис. – померли, а наслідки аварії відчуваються дотепер у вигляді онкологічних та серцево-судинних захворювань.

Здавалося, що після розпаду СРСР і започаткування глибинних змін на пострадянському просторі та в світі загалом винуваті за злочини будуть названі поіменно і покарані. Але цього не відбулося: людство знову стало свідком чергової, *сьомої, хвилі злочинів*, апогеєм яких і є нинішня окупаційно-геноцидна війна путінської росії проти України як продовження окупації Криму і частини Донецької та Луганської областей 2014 р. Як уже зазначалося, її причини кореняться в імперській природі північного сусіда, його загарбницької політики та людиноненависницької ідеології. кремль у багнети зустрів відновлення державної незалежності України, її курс на декомунізацію, демократизацію і євроінтеграцію суспільства, оскільки це остаточно підірвало основи залежності від колоніальної політики росії, заклало базу для правового засудження її імперських злочинів проти України, притягнення винуватців до відповідальності, створення реальних запобіжників для неповторення подібних явищ у майбутньому. Однак агенти російського впливу все робили для того, щоб паралізувати дії української влади. Навіть хиткі кроки, зроблені в цьому напрямі, зокрема, Апеляційний суд Києва 2010 р. над організаторами Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

(Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Постишевим, Косіором, Чубарем та Хатаєвичем), ухвалення низки декомунізаційних законів і початок їх реалізації при президентах В. Ющенку і П. Порошенку, наштотхнулися на шалений спротив антиукраїнських сил, підтримуваних і спонсорованих росією. Сама вона повернулася до давньої імперської стратегії нищення України й українського народу, поставивши за мету зашкодити процесу відновлення незалежності та суверенітету. З другої половини 1990-х років рф зусиллями спецслужб, затятих сталіністів, комуністів, прихильників збереження Радянського Союзу, а також русофілів, різного роду сепаратистів та українофобів в самій Україні приступила до реалізації цієї мети, прикриваючись цинічним гаслом «захисту» так званих російськомовних жителів від націоналістів та імперськими парадигмами «одного народу» і «русского міра».

З приходом до влади путіна було взято відвертий курс на реванш – відновлення імперії в кордонах пострадянського простору, спочатку під маскою співдружності незалежних держав, відтак так званого євразійського простору. Придушення будь-яких проявів спротиву в самій росії, шантаж і втручання у внутрішні справи колишніх радянських республік стало нормою кремлівського режиму. Непокараною виявилась участь російських спецназівців та агентів путінського впливу у спробах розігнати Майдан, задушити Революцію гідності, у розстрілі Небесної сотні. А далі почалася окупація АР Крим, частин Донецької та Луганської областей, яка також залишилася непокараною і належним чином не засудженою світовою громадськістю. Все це й підштовхнуло путіна і

його україноненависницьке оточення до повномасштабної війни як продовження геноцидної політики російського царизму і більшовизму. І тільки зараз, на тринадцятому місяці повномасштабної війни, стало очевидним, що зло, яке росія несе світу впродовж кількох століть, нарешті, мусить бути покаране.

На початку статті ставилось питання: *що є спільного між минулими війнами, насиллям, репресіями, трьома голодоморами сталінських часів і нинішньою, так званою «військовою спецоперацією» путіна в Україні?* Пунктирно означивши *подібність геноцидних параметрів злочинь, вказувалось на їх схожість із нинішніми воєнними злочинами.* За визначенням міжнародного права, *воєнні злочини* – це свідоме, грубе, умисне порушення законів та звичаїв війни, за які винуватці (учасники бойових дій та особи, котрі віддають їм накази) несуть кримінальну відповідальність, визначену рішенням *міжнародних воєнних трибуналів.* Під воєнні злочини, які прирівнюються до *геноцидних*, підпадають такі види: а) *злочини та звичаї агресії*, визнані на рівні ООН (протиправне застосування збройної сили щодо суверенної держави, її територіальної цілісності); б) *порушення законів, правил та звичаїв ведення бойових дій*, норм і принципів міжнародного гуманітарного права (використання вибухової зброї широкого радіусу дії, вбивства військовополонених, створення терористичних диверсійно-розвідувальних груп, масові вбивства цивільного населення, жорстоке поводження з людьми, їхнє поневолення, депортації, насильницьке переміщення і викрадення, включаючи дітей, тортури, згвалтування та інші форми

сексуального насильства); в) *не виправдані військовою необхідністю ракетні атаки житлових кварталів міст та сіл, нищення і руйнування* їх критичної та соціокультурної інфраструктури, засобів комунікацій, зумисне створення нестерпних умов для проживання людей, цілеспрямоване пограбування державної та приватної власності тощо. Усі ці види воєнних злочинів мають місце у нинішній війні, а їх кількість, за даними правоохоронних органів, уже сягнула за 70 тисяч. Зазначені злочини підлягають переслідуванню Міжнародним кримінальним судом (МКС). Крім того, Конгрес США ухвалив закон, за яким російські злочинці за дії в Україні будуть притягати до відповідальності в разі їх перебування на території цієї країни.

Розглянемо більш докладно геноцидність війни шляхом зіставлення із попередніми злочинами росії проти України у ХХ. *Перш за все* ще раз зазначимо, що повномасштабне вторгнення російських збройних сил в Україну – це чергова ланка у довгому ланцюгу злочинь проти людяності. Воно має агресивний, віроломний, запрограмований, зумисний, задалегідь спланований, по-справжньому *геноцидний характер* і переслідує одну і ту ж *людиноненависницьку мету*: фізично, морально і духовно винищити українську націю, зашкодити її споконвічному прагненню визволитись, самоствердитись і побудувати власну державу. Таку ж мету переслідував і радянський режим, використовуючи для упокорення і знищення українців військові формування, голод як смертоносну зброю, а також інші інструменти насилля: депортації, репресії, розстріли, примусову працю, русифікацію. Завдяки сучасним інформаційним можливостям весь світ

став свідком наявності у війні цілого комплексу відвертих ознак справжнього геноциду: безпардонне вторгнення в суверенну державу – одну із засновниць і членкиню Організації Об'єднаних Націй, тотальне бомбардування житлових кварталів і цивільних об'єктів. Йдеться про знищення лікарень, пологових будинків, дитячих установ, шкіл, вищих навчальних закладів, бібліотек, музеїв, історичних пам'яток.

Трагедія Бучі, Волновахи, Гостомеля, Ізюма, Ірпеня, Мелітополя, Нікополя, Харкова, Херсона, Чернігова та інших міст, містечок і сіл – це реальна екстраполяція варварських методів, звичок і практик російської каральної машини на мирне населення окупованої частини України, помножених на смертельну небезпеку сучасної зброї. Жахливі події 2022 – початку 2023 р. засвідчують не лише геноцид в українських містах і селах як уособлення успадкованої від минулого ординської сутності московії, але й глибинну кризу кремлівської влади, армії і суспільства: моральний розлад і деградацію, культ сили і неймовірно низьку ціну людського життя.

По-друге, натхненниками, організаторами і виконавцями злодіянь був і є **тоталітарний режим** у формах деспотичного російського імперіалізму, комуністичного тоталітаризму і сучасного путінізму як еkleктики ідеології та практики гітлерівського нацизму і сталінського шовінізму. Фактично путінський геноцид у вигляді збройного вторгнення і повномасштабної війни зорієнтований на тотальне нищення українського народу, його майбутнього. Не випадково, що тепер, як і під час кожного з геноцидних голодоморів, переважаючою частиною жертв виявлялися померлі, поранені або

вивезені діти. Понад 3 тис. дітей уже постраждали від цієї війни, майже 500 загинуло, близько тисячі поранено, понад 400 вивезено до росії і насильно усиновлено. Вся повнота відповідальності за вчинені злочини геноциду й окупаційну політику в Україні покладається на російську владу і особисто путіна.

По-третє, дуже схожими є **методи і засоби** реалізації геноцидної політики в минулому і тепер: фізичне та морально-психологічне насилля, репресії, арешти, розстріли мирних мешканців та евакуаційних поїздів і колон, депортації і переміщення людей, заручництво, холодна та голодна смерть, грабунки і мародерство, створення катівень і концтаборів, використання забороненої зброї проти мирного населення, зокрема касетних бомб і фосфорних боеприпасів, блокада мирних міст. Багато з цих методів та засобів за свою жорстокість перевершили гітлерівські. А так звана «денацифікація» України здійснюється за допомогою найновіших озброєнь, кібертехнологій та дезінформації. Як уже говорилося, геноцидність воєнної агресії в тому, що вона супроводжується масовими вбивствами, розстрілами і катуваннями цивільних громадян, включаючи жінок і дітей, зґвалтуваннями та іншими сексуальними злочинами, примусовим вивезенням сотень тисяч неповнолітніх, дорослих і дітей з Донецької, Харківської, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Сумської та інших областей на територію росії, руйнуваннями комунікацій, транспорту, критичної інфраструктури, підприємств, закладів освіти, науки, культури, охорони здоров'я, торгівлі та побутового обслуговування. Цілком природно, що Верховна Рада України, парламенти понад десяти країн,

зокрема Естонії, Канади, Латвії, Литви, Німеччини, Польщі, Чехії та ін., визнали війну геноцидом. У листопаді 2022 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію про визнання російської федерації державою-спонсором тероризму, аналогічне рішення прийнято Парламентською асамблеєю НАТО, яка ініціювала створення спеціального міжнародного трибуналу для покарання російських злочинців. Злочинні дії та імена їхніх виконавців фіксує міжнародний прокурор, а до їх розслідування долучилися десятки відомих вітчизняних і зарубіжних правників.

Виявлення спільних ознак геноцидної політики Кремля 1920–1980-х рр. і сучасної війни дає можливість повніше осмислити тяглість і схожість її *причин*. Вони кореняться в самій природі й ординській основі російського імперіалізму, успадкованого і модернізованого російським більшовизмом, а за останніх два десятиріччя путінським рашизмом. Поряд із жорстокістю, людиноненавистництвом він інфікований шовінізмом, українофобією, проникнутий дезою про нелегітимність української державності, невизнання української ідентичності і міфом про загрозу України росії.

З-поміж головних причин теперішньої геноцидної війни звертає на себе увагу не тільки відсутність адекватної оцінки і засудження комуністичного режиму, а, навпаки, консервація і відродження його негативних складових, насамперед невизнання демократично-гуманістичних цінностей, свободи і прав людини і насадження натомість практики насилля, репресій, одурманення свідомості. Після розпаду СРСР у 1990-х роках цивілізований світ не примусив росію пройти процес очищення

від злочинної ідеології, не спонукав росіян засудити злочини комуністичного режиму, вчинені у 1917–1990 рр., зокрема й в Україні. Це своєю чергою спричинило політичну реставрацію в росії тоталітарного режиму з імперським обличчям. Одними із притаманних імперіям рис є, як відомо, несприйняття демократії, невизнання прав і свобод людини, повернення до застосування таких інструментів політики, як насилля, репресії і війни.

Осмислюючи уроки нинішнього кровопролиття з погляду *антропологізму*, дуже важливо утверджувати у суспільній свідомості розуміння того, що згадані *непокарані злочини росії проти України, які тривають століттями, не безіменні*. Їх жертвами стали десятки мільйонів конкретних людей, імена багатьох з яких і досі не встановлені. Ось і в цій війні маємо понад 15 тисяч осіб, які зникли безвісти, у тому числі сотні дітей, майже 3 тис. українців перебувають у російському полоні.

До усіх цих злочинів причетні конкретні особи – замовники, ініціатори, організатори, виконавці та ідеологи, які мають бути виявлені, названі і покарані. Так як і у радянські часи формувалася «колективний сталін», названий В. Марочком «фельдмаршалом голодомору» [34], за ним стояли партія більшовиків, його соратники, владні і каральні органи в центрі і на місцях, а сьогодні існує «колективний путін», який уособлює олігархічну систему влади, Державну думу, уряд, ФСБ, збройні сили, партію «єдиноросов», Російську православну церкву, а також тих, хто його підтримує і вихваляє, включаючи засоби масової інформації. Це також конкретні люди, які мають свої прізвища та імена. Ось чому органи прокуратури, Служба безпеки,

Міністерство внутрішніх справ, громадські інституції України фіксують усі злочини ворога, намагаються встановити поіменний список тих, хто розстрілював жителів Бахмута, Бучі, Ірпеня, Сум, Харкова, Херсона, Мелітополя, Нікополя та інших міст і сіл. Разом з ними перед судом мають постати сотні доморощених агентів впливу, колаборантів, зрадників, мародерів, які пішли на співпрацю з агресором.

Війна засвідчила, що путінський рашизм, будучи різновидністю і комбінацією фашизму та сталінізму, несе смертельну небезпеку світовій цивілізації і має бути знищений як непокаране зло. Можна солідаризуватися з думкою американського історика Т. Снайдера про те, що сучасна російська федерація відповідає більшості критеріїв фашизму. До них він відносить: культ єдиного лідера – путіна; культ мертвих у формі приписування собі перемоги у Другій світовій війні; міф про золотий вік імперського минулого, який, мовляв, треба відновити силою, включаючи війну проти України [38].

Висновки і перспективи подальших студій. Ретроспективний розгляд цілого ланцюга інерції злочинів, вчинених упродовж останніх ста років російсько-імперським царизмом, сталінсько-більшовицьким і брежнєвсько-комуністичним режимами з метою знищення українського народу, засвідчує їх геноцидний, перманентний, хвилеподібний характер і дає підстави для таких логічних підсумків:

1. Окупаційно-геноцидна війна рф проти України є продовженням і повторенням непокараних злочинів минулого, а їхні історичні попередники знищили Українську Народну Республіку,

вчиняли масовий терор, депортації, репресії і голодомори 1920–1940-х рр., каральні акції проти учасників національно-визвольного, дисидентського і правозахисного рухів, причетні до Чорнобильської катастрофи, розстрілу Небесної сотні, окупації Криму, частин Донецької та Луганської областей. Ці драматичні сторінки національної історії, сповнені найбільшими трагедіями українства, пов'язані з наймасштабнішими втратами внаслідок непокараних злочинів, що кваліфікуються як геноцидні злодіяння проти людяності і не мають часу давності. За результатами соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, найбільшим розчаруванням для більшості українців була б непокараність росії за вчинені злочини.

2. Нинішня так звана «військова спецоперація», як і попередні злочини, є ланками давньої стратегії і тактики російського імперіалізму, свідомої і цілеспрямованої політики рф на знищення українського народу, його державності, історико-культурних і світоглядно-духовних цінностей, цивілізаційного вибору. Війна стала викликом і жорстким випробуванням для всього українського народу, його збройних сил, для науковців, включаючи й українознавців. Вона не зламала лицарського духу нескореності української нації, засвідчила її здатність на адекватне реагування. Вперше за всю минулу історію провідні країни світу не залишилися байдужими і зробили ставку на допомогу Україні, запровадивши санкції проти росії.

3. Віроломне вторгнення агресора в Україну, масові жертви цивільного населення загострили необхідність подальших досліджень проблеми непокараних

злочинів російської і радянської імперій та їхньої спадкоємиці – РФ з її путінським режимом, викриття їх спільного геноцидного характеру, засудження і вироблення запобіжників для недопущення повторення подібних злочинів у майбутньому. На нашу думку, незважаючи на війну, не можна відкладати на потім завершення процесу декомунізації та дерусифікації суспільно-політичного життя, історико-культурного та інформаційного простору України, звільнення змісту усіх рівнів освіти від залишків російських наративів і впливів. Особлива увага має бути звернена на формування національно-державницької свідомості і патріотизму молоді, прищеплення їй любові і гордості за свою Батьківщину, готовності боронити її, на остаточне подолання внутрішніх причин колабораційних явищ, фактів зради та співпраці з ворогом. Дуже важливо для кожного українця на індивідуальному рівні остаточне «вбити в собі» малороса, перебороти стереотип про «хороших росіян».

4. Актуальним завданням українознавців залишається розвінчування і подолання імперських міфів про «братній народ», «спільну історію» і «спільну територію», оновлення методологічного інструментарію та аналітичної оптики дослідницьких практик, утвердження сучасних моделей історичної пам'яті. Досліджуючи сторінки геноцидної політики Росії щодо України, необхідно осмислювати кожну з них на основі історичних паралелей не як окремі епізоди або явища, а розглядати їх як систему і багатовіковий процес нищення української людності, української мови, культури, церкви, стирання історичної пам'яті. Злочини геноциду не підлягають

забуттю, вони потребують належного розслідування і дослідження, що дасть можливість виявляти винуватців і притягувати їх до відповідальності.

5. До магістральних завдань українознавців відноситься наукова підтримка ініціатив держави та інститутів громадянського суспільства щодо трансформації України в політичну націю, на утвердження її суб'єктності, прогнозування її повоєнного розвитку, особливо деокупованих територій. Наукового супроводу потребує діяльність усіх ланок системи освіти, спрямованих на очищення навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників від будь-яких слідів ідеології путінізму і проявів «руського міра», від глорифікації так званої «великої рускої історії і культури» з її антигуманістичною та українофобською сутністю, на модернізацію змісту освіти, формування наукового світогляду учнівської і студентської молоді, утвердження українськості у суспільній свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізник, І. Й. Краснодемська та ін. Київ: МП «Леся», 2016. 586 с.
2. Андрусишин Б. І., Токарчук О. В. Воєнні злочини Росії проти України і спроби їх приховати (1939–2022 рр.): порівняльний аналіз. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 39–48.
3. Бекирова Г. Крымские татары. 1941–1991: опыт политической истории. Симферополь: Тезис, 2008. 479 с.
4. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: права оцінка. Київ: Вид. Олени Теліги, 2009. 48 с.

5. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. 800 с.
6. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. 2-ге вид., допов. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 283 с.
7. Від Сталіна до Путіна: непокараний геноцид провокує нові злочини. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/nepokaranyu-henotsyd-stalina-putin/31752943.html> (дата звернення: 17.12.2022).
8. Власюк О., Кононенко С. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни: монографія. Київ: НІСД, 2017. 302 с.
9. Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – війна за життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство*. 2022. № 1. С. 51–76.
10. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: МП «Леся», 2017. 332 с.
11. Гібридна війна: in verbo et in praxi: [колект. монографія] / ред. Р. О. Додонов. Вінниця: Нілан, 2017. 411 с.
12. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник док. і матер. Київ: Наук. думка, 1993. 365 с.
13. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.
14. Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу: док. і матеріали / Державний комітет архівів України; Центральний держ. архів громадських об'єднань / О. А. Удод (голова ред. кол.), В. С. Лозицький (упоряд.). Київ: Генеза, 2008. 504 с.
15. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали / гол. упор. О. М. Веселова. Київ–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996. 376 с.
16. Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 27 травня 1997 р. / Інститут історії України НАН України / С. Кульчицький (відп. ред.). Київ–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. 206 с.
17. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
18. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / за ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2013. 360 с.
19. Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2022. 360 с.
20. Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Слідча справа головнокомандувача радянських військ в Україні М. А. Муравйова: документована історія. Київ, 2001. С. 86–97.
21. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019. 1153 с.
22. Едмунд Берк: роздуми консерватора. URL: <https://kmbs.ua> › edmund-berk-rozdumi-konservatora (дата звернення: 14.11.2022).
23. Дорошко М. Неоголошені війни Росії проти України у ХХ – на початку ХХІ ст. Причини і наслідки. Київ: Ніка-Центр, 2018. 196 с.
24. Завальнюк О. М. Україна в період Другої світової війни: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. 543 с.
25. Імперія непокараного зла. URL: <https://zaxid.net> › Статті › Публікації (дата звернення: 12.12.2022).
26. Калакура Я. С. Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933 років: демографічні втрати українського народу*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. С. 116–121.
27. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. 608 с.

28. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське протистояння 1918 року. Київ: Темпора, 2006. 576 с.

29. Краснодемська І. Російсько-українська війна в дискурсі західних мас-медіа (2014–2016 рр.). *Українознавство*. 2017. № 3. С. 57–73.

30. Крисаченко В. Російська стратегія геноциду української нації: московські злочинні «хвилі» голодоморів. *Українознавство*. 2022. № 2. С. 96–119.

31. Колективізація і голод в Україні, 1929–1933: зб. документів і матеріалів / упор. Г. Михайленко, Є. Шаталіна. Київ: Наукова думка, 1993. 734 с.

32. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 239 с.

33. Марочко В. І. Енциклопедія Голодомору. Дрогобич: Коло, 2018, 576 с.

34. Марочко В. І. Йосип Сталін – фельдмаршал голодомору. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. 104 с.

35. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. як «генеральна репетиція» 1933-го. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 220–245. 584 с.

36. Патриляк І. К. Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ; Ніжин: Лисенко М. М., 2010. 590 с.

37. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с.

38. Росія – це фашистська держава. URL: <https://texty.org.ua > fragments > rosiya-ce-fashystska-d...> (дата звернення: 07.12.2022).

39. Рущенко І. П. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту: монографія. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. 436 с.

40. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1996. 496 с.

41. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 168 с.

42. Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: матеріали Міжнар. наук. конф. / П. Орленко (ред.); Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. 312 с.

43. Трубецкой Н. С. О туранском элементе в русской культуре. *Наследие Чингисхана*. Москва: Инфра-М, 2019. 267 с.

44. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали. У двох частинах. Частина 1 / упоряд.: І. С. Азарх та ін. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2020. 846 с.

45. Харченко А. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2017. Вип. 27. С. 187–219.

46. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи / С. М. Плохий; [пер. з англ. В. Махоніна]. Харків: Бібколектор, 2019. 396 с.

REFERENCES

1. HAI-NYZHNYK, P., KRASNODEMSKA, I., ZALIZNIAK, L., et al. (2016). *Russia's Aggression Against Ukraine: Historical Background and Current Challenges*. Kyiv: Lesia Small Enterprise, 586 p. [In Ukr.]
2. ANDRUSYSHYN, B., TOKARCHUK, O. (2022). *Russia's War Crimes Against Ukraine and Attempts to Conceal Them (1939-2022): a Comparative Analysis*. *Almanah prava* (Almanac of Law), Issue 13, pp. 39-48. [In Ukr.]
3. BEKIROVA, G. (2008). *Crimean Tatars. 1941-1991 (Experience of Political History)*. Simferopol: Osav, 479 p. [In Ukr.]
4. VASYLENKO, V. (2009). *Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a Crime of Genocide: Legal Assessment*. Kyiv: Olena Teliga Publishing House, 48 p. [In Ukr.]
5. SMOLIY, V., BORIAK, H., eds., et al. (2015). *The Great War of 1914-1918 and Ukraine*. In 2 Books. Book 2: *In the Language of Documents and Testimonies*. Kyiv: Clio Publishing House LLC, 800 p. [In Ukr.]
6. VESELOVA, O., MAROCHKO, V., MOVCHAN, O. (2000). *Holodomors in Ukraine*,

- 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: *Crimes Against People*. 2nd. ed., extended. Kyiv; New York: M.P. Kots Publishing House, 283 p. [In Ukr.]
7. *From Stalin to Putin: Unpunished Genocide Provokes New Crimes*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/nepokaranyy-henotsyd-stalina-putin/31752943.html> [Accessed 17 December 2022]. [In Ukr.]
8. VLASIUK, O., KONONENKO, S. (2017). *Kremlin Aggression Against Ukraine: Reflections in the Context of War: A Monograph*. Kyiv: National Institute for Strategic Studies, 302 p. [In Ukr.]
9. HAI-NYZHNYK, P. (2022). *Russian-Ukrainian War – War for Life (2014-2022): Periodization*. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), №1, pp. 51-76. [In Ukr.]
10. HAI-NYZHNYK, P. (2017). *Russia Against Ukraine (1990-2016): from the Policy of Blackmail and Coercion to the War of Absorption and Attempts to Destroy*. Kyiv: Lesia Small Enterprise, 332 p. [In Ukr.]
11. DODONOV, R., ed. (2017). *Hybrid Warfare: in Verbo et in Praxi: Collective Monograph*. Vinnytsia: Nilan, 411 p. [In Ukr.]
12. *Famine of 1921-1923 in Ukraine*. (1993). *Collected Papers and Materials*. Kyiv: Naukva Dumka, 365 p. [In Ukr.]
13. SMOLIY, V., ed., et al. (2003). *Famine of 1932-1933 in Ukraine: Causes and Consequences (2003)*. Kyiv: Naukova Dumka, 888 p. [In Ukr.]
14. UDOB, O., ed., et al., LOZYTYSKYI, V., comp. (2008). *The Holodomor of 1932-1933: the Crime of the Authorities - the Tragedy of the People: Documents and Materials*. State Committee of Archives of Ukraine; Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Kyiv: Heneza, 504 p. [In Ukr.]
15. VESELOVA, O., comp. (1996). *Famine in Ukraine. 1946-1947*. Documents and Materials. Kyiv-New York: M.P. Kots Publishing House, 376 p. [In Ukr.]
16. KULCHYTSKYI, S., ed. (1998). *Famine of 1946-1947 in Ukraine: Causes and Consequences: International Scientific Conference, Kyiv, May 27, 1997: Proceedings*. Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine. Kyiv-New York: M.P. Kots Publishing House, 206 p. [In Ukr.]
17. PYRIH, Ya., comp. (2007). *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 1128 p. [In Ukr.]
18. VASYLENKO, V., ANTONOVYCH, M., eds. (2013). *The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a Crime of Genocide under International Law (2013)*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 360 p. [In Ukr.]
19. HORBULIN, V., BADRAK, V. (2022). *Over the Abyss. 200 Days of the Russian War*. Kyiv: Bright Books, 360 p. [In Ukr.]
20. HRYNEVYCH, V., HRYNEVYCH, L. (2001). *Investigative Case of the Commander-in-Chief of Soviet Troops in Ukraine M. A. Muravyov: Documented History*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, pp. 86-97. [In Ukr.]
21. HUDZ, V. (2019). *Historiography of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: A Monograph*. Melitopol: FOP Odnoroh T. V., 1153 p. [In Ukr.]
22. *Edmund Burke: Reflections of a Conservative*. [online] Available at: <https://kmbs.ua/edmund-berk-rozdumi-konservatora> [Accessed 14 November 2022]. [In Ukr.]
23. DOROSKO, M. (2018). *Russia's Undeclared Wars Against Ukraine in the 20th – Early 21st Century*. Kyiv: Nika: Center, 196 p. [In Ukr.]
24. ZAVALNIUK, O., et al. (2012). *Ukraine During the Second World War: A Study Guide*. Kamianets-Podilskyi: Oiium, 543 p. [In Ukr.]
25. *Empire of Unpunished Evil*. [online] Available at: <https://zaxid.net/Articles/Publications> [In Ukr.]
26. KALAKURA, Ya. (2017). *Historiography and Source Evidences of the Demographic Consequences of the Holodomor in the Ukrainian SSR in 1932-1933. Holodomor of 1932-1933: Demographic Losses of the Ukrainian People*. Kyiv: Publisher Oleg Filiuk, pp. 116-121. [In Ukr.]
27. KOVALCHUK, M. (2015). *The Battle of Two Revolutions: The First War of the Ukrainian People's Republic with Soviet Russia. 1917-1918*. Kyiv: Stylos Publishing House, 608 p. [In Ukr.]

28. KOVALCHUK, M. (2006). *The Unknown War of 1919. Ukrainian-Black Guard Confrontation of 1918*. Kyiv: Tempora, 576 p. [In Ukr.]
29. KRASNODEMSKA, I. (2017). Russian-Ukrainian War in the Discourse of Western Media (2014-2016). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 3, pp. 57-73 [In Ukr.]
30. KRYSACHENKO, V. (2022). Russian Strategy of Genocide of the Ukrainian Nation: Moscow's Criminal "Waves" of Famines. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), №2, pp. 96-119. [In Ukr.]
32. KULCHYTSKYI, S. (2008). *Famine of 1932-1933 in Ukraine as Genocide: in the Language of Documents, Through the Eyes of Witnesses*. Kyiv: Nash Chas, 239 p. [In Ukr.]
33. MAROCHKO, V. (2018). *Holodomor Encyclopedia*. Drohobych: Circle, 576 p. [In Ukr.]
34. MAROCHKO, V. (2020). *Joseph Stalin – Field Marshal of the Holodomor*. Kyiv: Publisher Melnyk M. Yu., 104 p. [In Ukr.]
35. MOVCHAN, O. (2003). The Famine of 1921-1923 as a "Dress Rehearsal" of 1933. In: *The Famine of 1932-1933 in Ukraine: Causes and Consequences*. Kyiv: Naukova Dumka, 584 p. [In Ukr.]
36. PATRYLIAK, I., BOROVIK, M. (2010). *Ukraine During the Second World War: an Attempt of a New Conceptual View*. Kyiv; Nizhyn: Publisher Lysenko M.M., 590 p. [In Ukr.]
37. POPOVYCH, M. (2005). *Red Century*. Kyiv: ArtEk, 888 p. [In Ukr.]
38. *Russia is a Fascist State*. [online] Available at: <https://texty.org.ua> > fragments > rosiya-ce-fashystska-d... [Accessed 7 December 2022]. [In Ukr.]
39. RUSHCHENKO, I. (2020). *War of Civilizations: Anatomy of the Russian-Ukrainian Conflict: A Monograph*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 436 p. [In Ukr.]
40. SERHIICHUK, V. (1996). *OUN-UPA During the War. New Documents and Materials*. Kyiv: Dnipro, 496 p. [In Ukr.]
41. SERHIICHUK, V. (2015). *The Holodomor of 1932-1933 as a Genocide of Ukrainians*. Vyshhorod: PE Serhiichuk M. I., 168 p. [In Ukr.]
42. ORLENKO, P. (2003). *Three Holodomors in Ukraine in the Twentieth Century: A View from the Present: International Scientific Conference Proceedings*. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Center of Ukrainian Studies and others. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 312 p. [In Ukr.]
43. TRUBETSKOY, N. (2019). About the Turanian Element in Russian Culture. *Genghis Khan's Heritage*. Moscow: Infra, p. 267 p. [in Rus.]
44. AZARKH, I., comp., et al. (2020). *Ukraine in World War II: a View from the 21st Century. Documents and Materials*. In 2 Parts. Part 1. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova Dumka, 846 p. [In Ukr.]
45. KHARCHENKO, A. (2017). *Modern Ukrainian Historiography of the Holodomor: Studies and Researchers*. Historiographical Studies in Ukraine: Collection of Scientific Works, Issue 27, pp. 187-219. [In Ukr.]
46. PLOKHYYI, S. (2019). *Chernobyl. History of a Nuclear Catastrophe*. Kharkiv: Bibkolektor, 396 p. [In Ukr.]